

הקדמה

"ארפא משובתם אוהבם נדבה כי שב אפי ממנו. אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון" (הושע י"ד ה-ו).

התשובה באה ממרומים כרטייה של רופא אמן, לרפא את שברי לבבו ונפשו של האדם. התשובה תופסת מקום מרכזי במקרא ובאגדת חכמים והוגי כל הדורות הרבו לעסוק בה. אולם דמותה, כפי שהופיעה בפרשיות התשובה, לא נחקרה דיה. בעיונים הבאים נלמד בפרשיות אלה, ונסה לתרום מעט להשלמת חסר זה. נגלה כאן תפיסה קדמונית של תשובה המעצבת תפיסת עולם אופטימית, מהפכנית ודינמית, המניעה את החיים ומביאה את העם ואת העולם אל שלמותם. כאן נמצאים שורשי אורות התשובה של מרן הרב קוק זצ"ל, שהגדיל מכולם לצלול למעמקי תורת התשובה ולשיר את שירה המופלא.

העיונים מופיעים בשני אופנים: בתיאורי חוטאים שונים, משבריהם, לבטיהם וחווית התשובה שעברו; ובעיונים במהותה של התשובה וכוונתה. משורטטים כאן קווים לבתי מדרשות של תשובה - בית מדרשו של משה, של דוד, של ר' עקיבא ותלמידיו, ושל ריש לקיש.

בדרך כלל עוסקים אצלנו בתשובה דרשנים ומטיפים המבקשים להשיב את הציבור בתשובה, או חוקרים שעניינם בה מדעי-אינטלקטואלי בלבד. אדיקותם של אלה גם אלה בדרךם, עלולה להטות את מסקנותיהם ולעשותן חסרות משמעות. אנו נשתדל ללכת בדרך האמצע, נשלב לימוד שיטתי של מקורות התשובה, עם בקשת נשמתה ולקחיה לנו. דברינו אינם מכוונים לאנשי תורה ומדע בלבד אלא לציבור הרחב של הלומדים והמורים, ואני מקווה שיוכלו למצוא בהם אוצר בלום של נושאים, חומרים, שאלות ורעיונות.

רבים מן הדברים האמורים כאן נהגו והתלבנו בימי התשובה באוזני חברים מקשיבים בק"ק נוב שברמת הגולן ואשר בה זכיתי בע"ה לשמש ברבנות כמחצית חיובל. חלק מן הדברים הופיע כבר כחבורת לזכרו של הרב יעקב חי נקש ז"ל, ובתוך ספרי על נביאים ראשונים.

עטרנו את הדברים בתמונות ירושלמיות. תמונות אלה אינן עוסקות ביומאיקה ולכאורה אין כל קשר בינן לבין התשובה, אולם מי שיעמיק בתכני התשובה האמורים כאן ימצא שהתמונות הולמות את תכניה הפנימיים, ככוח גואל, הפותח בפני האדם והעם שערים ומוציאם מכל המיצרים, מאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה.

שלמי תודה לכל התורמים למלאכה:

לר' שמואל קליין שדחף ללא לאות להוציא את הדברים לאור וריכוז את החומר הויוואלי. לצלמים עליזה אורבך, בר-לב אריה, יעקב חרל"פ ויעקב שנקמן שנתנו לנו בטובם מעבודותיהם.

ליפה ויטנברג ששקדה על הגהת הספר מבחינה לשונית. לדבורה וייס על העיצוב הגרפי, וליוחנן לוטפי שהביא לבית הדפוס.

תודה מיוחדת למועצה הדתית האזורית גולן, על סיועה להוצאת הספר.

המקורות הועתקו בדרך כלל באמצעות פרוייקט השו"ת של בר-אילן.

יגאל אריאל
נוב, תשנ"ח

התשובה במקרא

ב. ימי שפוט השופטים

א. ויהושע זקן

106	1. חטאי יהושע ועכן
108	2. חטאי יהודה ובנימין
109	3. ערבות הדדית
111	4. הודאתו של עכן
113	5. תשובת רחב
114	6. התשובה והבחירה

ב. הבחירה והסגולה

117	1. שתי הערכות ושתי הנהגות
119	2. הנהגה סיבתית ומוסרית
121	3. סגולת ישראל
123	4. הישועה והתשובה
126	5. ותקצר נפשו בעמל ישראל

ג. סוד הסגולה והתשובה

128	1. הסגולה
129	2. אתערותא דלעילא
130	3. חטא שמשון ונפילתו
131	4. סודו של שמשון
132	5. תשובה ותפילה

ג. תשובה ומלכות

א. חטאתי לה'

135	1. אוי לרועה ואוי לצאנו
138	2. דוד ובת שבע
141	3. חטא ממלכתי
142	4. לך לבדך חטאתי
143	5. שאול, דוד ואחאב
146	6. דוד יושב בירושלים
148	7. חנני, יעשה לי כאשר טוב בעיניו
150	8. מזבח בגרן ארונה

ב. דוד הקים עולה של תשובה

153	1. מלכות בית דוד
155	2. תשובתו של חזקיה
162	3. חטא מנשה ותשובתו
167	4. יאשיהו
171	5. יהויכין וגלותו
174	6. התשובה בגלות בבל

ג. תשובת אפרים

177	1. לא תשוב בדרך אשר הלכת
178	2. חטאי אחאב
179	3. תשובת אחאב

פתיחה

13	1. חטא בתנ"ך
15	2. דרכי התשובה בתורה
20	3. תשובת העם
21	4. התשובה במקרא ובאגדה

א. מעשה התשובה בתורה

א. חטא אדם הראשון

23	1. חצו חראשון
26	2. הנחש
28	3. הוא הנחש הוא יצר הרע
30	4. וחיון היה אדם הראשון
32	5. דעת טוב ורע
35	6. האם אדם עשה תשובה?
40	7. העונש
42	8. זכרם של חגן והעץ בתנ"ך
45	9. חזרה אל גן העדן

ב. תשובת קין

52	1. קניתי איש
55	2. לפתח חטאת רובץ
56	3. חשומר אחי אנכי
59	4. גדול עוני מנשוא

ג. מכירת יוסף

61	1. יוסף והאחים
63	2. אבל אשמים אנחנו
64	3. יוסף ויהודה
67	4. חטאי ראובן ויהודה

ד. חטא העגל

70	1. עוד המלך במסיבו
72	2. חבירת
75	3. שבירת הלוחות
76	4. מסירות נפש
78	5. משה והעם
81	6. במקום שבעלי תשובה עומדים
83	7. י"ג מידות רחמים
87	8. ביום פקדי ופקדתי

ה. חטא המרגלים

91	1. שלוש שליחויות
93	2. תפילת משה
94	3. תשובת העם
96	4. מרגלי יהושע

448	ה. ריש לקיש ורבה בר בר חנה	363	4. ח' נתן וח' לקח
449	1. חרפת הגלות	367	5. אלהא דמאיר ענני
452	2. צומת הירדן	377	6. משלי שועלים
	3. חוצאת הטוב מן הרע		
454	ה. סדר העבודה	382	ד. ר' שמעון בר יוחאי ור' אלעזר
458	1. חינוך מחדש	384	1. ראיתי בני עליה והם מועטים
460	2. אור האמת	388	2. אני ובני מהם
461	3. טהרה מקודש לקודש	391	3. בעל גוף
462	4. עזי וענווה		4. שישו בני מעי
465	5. יחיד וציבור		
466	6. הווידוי	394	ה. ר' פנחס בן יאיר
469	7. יופי חיצוני ופנימי	397	1. ר' פנחס בן יאיר והתשובה
471	8. פתיחות והסתגרות	398	2. חמורו של ר' פנחס בן יאיר
474	9. בחירה וגורלות	400	3. קידוש השם
478	10. כשלג ילבינו		4. גאולת הפרט וגאולת הציבור
483	11. חולשה וחסרון		
487	12. חופן וחוזר וחופן	402	ו. בנים של ר' עקיבא ורבי
491	13. היה מהלך בין הפרוכות	403	1. עוונותיכם מבדילים
493	14. תיקון המחלוקת בישראל	404	2. כוונה ומעשה
500	15. תפילתו של הכהן הגדול	404	3. חולת אהבה
513	16. אבן השתיה	406	4. אחת מכל אלה
518	17. אחת למעלה ושבע למטה	407	5. בכה רבי ואמר
520	18. נתתי כופר מצרים	409	6. קלצטוניירו של ר' חנינא בן תרדיון
526	19. כורעים ומשתחוים	410	7. קטינא בר שלום
528	20. שמחת בית השואבה	412	8. על בתו של אחר
	21. השיתין וניסוך המים	414	9. מגישתו עם ר' פנחס בן יאיר
			10. בשעת פטירתו
	ו. מהות התשובה ודרכיה		
	א. התשובה הגואלת		
538	1. תשובתם של ישראל	416	ד. משנת התשובה של ריש לקיש
543	2. תשובה וגאולה	417	א. תשובתו של ריש לקיש
		420	1. שב לאלוהיו בכל לבו
		421	2. מעמד הירדן - לידה מחודשת
		422	3. צחצוח במים - תשובה מבפנים
549	ב. סוד התשובה		4. התשובה קודמת לחטא
553	1. תפיסה היסטורית דינמית		5. הסתפקות במועט
556	2. שחזור העבר		
558	3. הרצון והמעשה		ב. ישראל והרע בעולם
562	4. תפקיד הרע	424	1. סגולת ישראל - יסוד לתשובה
	5. ההשגחה ובחירה	426	2. כל ישראל ערבים זה לזה
		428	3. בכל צרתם לו צר
		430	4. ההתמודדות עם הרע
565	ג. דרכי התשובה		
571	1. תשובה גמורה ותשובה חלקית		ג. דרכי תשובה
573	2. תשובה וחכמה	435	1. התשובה כדרך חיים
578	3. היחס אל הפושעים והשבים	436	2. צמצום הבחירה הגלויה
	4. פתח לתשובה וגבולותיה		
			ד. ריש לקיש ור' יוחנן
581	ד. תשובה וכפרה	439	1. הצדיק ובעל התשובה
585	1. תשובה ומשפט	441	2. תשובה קדמה לעולם
591	2. תשובה וקרוב	442	3. ראשון השבים
594	3. תשובה או כפרה	444	4. מקסימום או מינימום
597	4. תשובה וייסורים	446	5. תשובה וגאולה
	5. תשובה ומעשים טובים		

181	ה. פרשות התשובה	4. בית יהוא
184	1. פרשת התשובה	5. עשרת השבטים עתידים לחזור
210	2. תשובת היחיד והרבים בנבואה	
212	3. חברית	ד. ספר יונה
215	4. הדגם הכפול של פרשת התשובה	1. ייחודו של הספר
219	5. ספקנות ביחס לתשובה וערכה	2. ויקם יונה לברוך
222	6. התשובה בספרי בית שני	3. אשר נדרתי - אשלמה
226	7. התשובה בספרי החכמה	4. מהפכת סדום ונינוה
230	8. התשובה בספר תהילים	5. תשובת נינוה
244	9. הורית דרך תשובה	6. חסד ואמת נפגשו
251		7. אתה חסת על הקיקיון

התשובה באגדת חכמים

	פתיחה		ב. זכתה רחל אשתו
	1. תשובה מיראה ותשובה מאהבה	255	1. רעיא דבן כלבא שבוע
	2. זדונות נהפכים לזכויות	259	2. ר' עקיבא וכלבא שבוע
	3. יסוד התשובה	261	3. השכנים
	4. התשובה באגדת חכמים	264	4. תשובה, תורה ומעשים טובים
	א. בעלי תשובה באגדה		ג. התשובה בתורת ר' עקיבא
	א. יוסף משיתא ויקום איש צורות		1. בעל תשובה
	1. יוסף משיתא	266	2. העולם עומד על התשובה
	2. יכנס מהם ובהם תחילה	267	3. צדיק גמור
	3. יקום איש צורות	269	4. ייסורים של אהבה
	4. לעושי רצונו על אחת כמה וכמה	270	
	ב. נתן צוציתא ור' מתיא		ג. בית מדרשו של ר' עקיבא
	1. נתן צוציתא	273	א. תשובת ר' אליעזר בן הורקנוס
	2. ר' מתיא בן חרש	275	1. ריחו הולך עד סוף העולם
	3. תורתו של ר' מתיא	277	2. חרבם תבוא בלבם
	4. חץ בעיני השטן	280	3. לדון לכף זכות
	5. לא לידי ניסיון	281	4. רחילא בתר רחילא אזלא
	ג. ר' אלעזר בן דורדיא	284	ב. אלישע בן אבויה ור' עקיבא
	ד. הזהיר בציצית	287	1. מהיכן היה לו
	ב. תשובתו של ר' עקיבא		2. ה"וויכוח" עם אלישע
	א. תחילתו של ר' עקיבא		3. "תשובתו" של אלישע
	1. אבנים שחקו מים	292	4. אחר ור' מאיר
	2. החבל	293	5. אלישע בן אבויה ור' עקיבא
	3. ישב אצל מלמד תינוקות	294	6. פגע בו סרדיוט אחד
	4. עקיבא אבדתו בעשן	295	
			ג. ר' מאיר
			1. מבני בניו של נירון קיסר
			2. סיני ועוקר הרים
			3. יתמו חטאים ולא חוטאים

פתיחה

1. החטא בתנ"ך

תפלה למשה איש האלהים לפני מעון היית לנו בדור ודור. בטרם הרים ילדו ותחולל ארץ ותבל ומעולם ועד עולם אתה אל. תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם¹.

החטא והתשובה הם תופעות מרכזיות בחיי האדם. חסרונות טמונים באדם מראשיתו והכישלון רובץ לפתחו. כמעט כל גיבורי סיפורי התנ"ך נופלים וכשלים בצמתים המרכזיים של חייהם, בעומדם בשיא הצלחתם בא החטא, חושף את חולשתם וסוחף את כל הישגיהם. מתברר שאויבו הגדול של האדם הוא האדם עצמו. אולם הנפילה איננה סוף הדרך, התשובה היא עוגן הצלה לאדם והנאחז בה, ניצל ויכול להמשיך להתקדם אל יעדו, אולי ביתר תוקף והצלחה.

סדר התפתחות עקלקל זה נלמד מימי בראשית, שבהם טמון גרעין ימי העולם, ובהם נקבעה חתבנית ההיסטורית של כל הדורות. אדם הראשון הוצב בתחילת ההיסטוריה האנושית בנקודת-מוצא עילאית מופלאה, בגן העדן, אבל מיד עם כניסתו לגן², חטא והורחק ממנו. אולם בכך לא בא עליו סופו אלא האדם שנפל, חזר לבנות את חייו בדרך אחרת, והאנושות מטפסת מאז למעלה, ובתוך כך מרחיבה את מעגל פעולתה, ותהליך התפתחותה מקיף את היקום כולו. האדם לא התחיל את דרכו מן האין, ואינו תועה בחלל בלא יעד מוגדר, אלא חוזר אל גן העדן, אל שורשיו ומקורו העליון³.

אדם הראשון הפר את צו הבורא וחטא במה שבינו לבין קונו, הדור השני חטא ברצח, עבירה שבין אדם לזולת, ובדור המבול הפכה ההשחתה לכללית, חברתית וציבורית.

1. תהילים צ' א-ג.

2. לקבלת חכמים (סנהדרין ל"ח ב) התרחש החטא מיד, כפי שדרשו את האמור בתהילים (מ"ט יג) "אדם ביקר בל ילין", שנטרד מגן העדן כבר ביום ו' (לעומת זאת בספר היובלים כתב שהחטא קרה לאחר שבע שנים). החטא תואר בכתוב בפרק ג', לאחר מנוחת הבורא, אבל זמנו ביום ו'. לדעת הרמב"ם (מורה נבוכים ח"ב ל) יש בכך עניין מהותי: "ופתח פתח אחר לבריאת חוה מאדם, וזכר עץ החיים ועץ הדעת, ודבר תנחש, והעניין החוה, וזכר שזה כלו היה אחר שהושם אדם בגן עדן, וכל החכמים ז"ל מסכימים שזה הענין כלו היה יום ששי ושלא נשתנה ענין בשום פנים אחר ששת ימי בראשית". חטא אדם הראשון קשור עדיין לימי הבריאה והוא פיתוח של תיאור בריאת האדם שלפני כן. לאחר ימי בראשית לא יתכן שינוי יסודי כזה בטבע האדם ומצבו בעולם.

3. אגרות רא"ח א' קס"ג: "אנו צריכים לדעת, שיש אפשרות גמורה שהאדם אפילו אם יתעלה במעלה גדולה ויהי מוכן לכל כבוד ועונג, אם ישחית דרכיו יוכל לאבד כל אשר לו, ויוכל להרע לעצמו ולתולדותיו עד דורות רבים מאוד. וזה הלימוד יוצא לנו מהעובדה של מציאות אדם בגן עדן וחטאו וגירושו... ההבנה הטחורה של שמחת החיים ואורם אשר בתורה היא דווקא על-ידי הערובה הבטוחה של העבר שהיה האדם מאושר מאוד ורק מקרה של חטא תרחיק את דרכו. מובן הדבר שמכשול מקרי מוכרח הוא להיות נתקן והאדם ישוב למעלתו לעד. אבל רעיון ההתפתחות בלא סיוע מחבר, יסודי לעולם, שמה יעמוד באמצע דרכו או שמה יסוג לאחור".

חטאים אלה אינם חטאים פרטיים בלבד אלא אופייניים לאדם. החטא הראשון הצביע על חסרונות האדם, והראה את קטנותו. החטא הראשון היה מעידה חד-פעמית, חטאי קין ודור המבול הראו שהחטא הוא תופעת קבע המלווה את האדם. החטא נעשה חמור פי כמה כשהתברר שהאדם איננו מצליח להשתחרר ממנו, ואיננו יודע לתקן את מעשיו בתשובה ממשית וברורה.

הדורות הראשונים לא שבו בתשובה ומסקנת החטא היתה "חטאים תרדף רעה"⁴. הופיע תהליך של ברירה, שבו נדחה החוטא ונעלם ובמקומו נבחר אחר. במקום קין בא שת, במקום אנשי דור המבול נבחר נח, ובמקום אנשי הפלגה וסדום עמד אברהם.

גם לכנסת ישראל ארב החטא, וכבר עם יסודה עמד עליה למוטטה. הכתוב מצביע על סימנים של חטא אפילו אצל אברהם⁵.

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו מן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלהים כח לעזור ולהציל. גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עון אשר חטא, כי האלהים ברעב יפדנו ממות. ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום המשפט שמה הרשע והחטא⁶.

החיסרון המרומז אצל אברהם מתפרץ באופן נורא לאחר שני דורות. יעקב הניח את היסוד למשפחת ישראל, אולם עוד טרם התגבש ביתו ועמד מול אויביו מסביב, כבר בא עליו מבפנים האיום הגדול מכולם, והוא התפורר בשנאת אחים ובחטא מכירת יוסף.

החטא חוזר גם בעת בריאת העם. הכתוב מעמיד זה לעומת זה את מעמד הר סיני ואת חטא העגל. וכמו אדם הראשון חטאה כנסת ישראל, מיד בשעתה הגדולה בהר סיני, והרסה את כל שנוצר.

הדבר חוזר לאורך כל ההיסטוריה; החטא מאיים על כל הישגי העם:

בספר ויקרא, מתרחש חטא נדב ואביהוא בשעת השראת השכינה במשכן. בספר במדבר, עומדים זה מול זה, סידור המחנות הפלאי סביב המשכן, מול חטאי העם ותלונותיו. העם התחיל

4. משלי י"ג כא.

5. הרמב"ן, בראשית י"ב י.

6. חכמים (נדרים ל"ב א) הצביעו על שורש "חטאו" של אברהם: "אמר ר' אבהו: מפני מה נענש אברהם אבינו ומשתעבדו בניו מאתיים ועשר שנים? מפני שנעשה אנגריא בתלמידי חכמים, שנאמר "וירק את תניכיו ילדי ביתו". ושמואל אמר: מפני שהפריז על מדותיו של הקדוש ברוך הוא, שאמר "במה אדע". ור' יוחנן אמר: שהפריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה, שנאמר "יתן לי הנפש והרכוש קח לך". ברור שאין אלה חטאים של ממש, אלא כוונת חכמים לגילוי חסרון בשלמותו של אברהם המחייב תיקון יסודי, שבגללו נצרף העם בכור הברול של מצרים ונבנה מחדש. מהר"ל (גבורות ה' ט'): "כאשר חז"ל ראו הגלות בבני אברהם ידעו כי אי אפשר זה רק מחסרון בעצם שיש בשורש שהוא אברהם, ומן החטא עצמו נמשך דבר זה, יהיה חטא קטן או גדול. וכאשר בחנו את ראש אבן פינה עמדו על זה כי היה בו דבר חסרון".

במתאוננים וסיים בחטא המרגלים, שהסיג את העם אחורנית ושמט את הקרקע מתחת לרגליו באופן שהתיקון נעשה אפשרי רק בדור הבא⁷.

גם בתיאור תולדותיו של העם בארץ חוזרת אותה מתכונת. במרכז ספר יהושע עומדים חטא עכן והתרופפות העם במצוות הכיבוש. בימי השופטים ליווה החטא את העם לאורך כל התקופה. כל אלו דחו את השלמת הכיבוש עד ימי דוד.

סיפור חייהם של שאלו ודוד עומד אף הוא בסימן החטא והתשובה. כשם שכנסת ישראל חטאה בשעתה הגדולה אף מלכות ישראל התאפיינה בכך. במרכז החלק הראשון של ספר שמואל מופיע חטא שאלו ונפילתו, ובחלק השני של הספר מערער דוד בחטאו את אשיות מלכותו ומאיים על עצם קיומה. אבל דוד שב בתשובה ובחסדה הציל את עצמו, את ביתו ואת מלכותו ובנה אותם מחדש על יסוד אחר.

ספר מלכים מתאר את תפארת ישראל ובניין המקדש, אבל בצד ההצלחות הוא מתאר גם את הסיבות לחורבן. חטאי העם הביאו לחלוקות לשניים, ולירידתו מטה מטה עד לחורבן.

בעקבות חטאיו גורש עם ישראל מארצו, כשם שאדם הראשון גורש בחטאו מגן-העדן, ומאז צועד העם ומחפש את דרכו חזרה אל עצמו ואל ארצו.

2. דרכי התשובה בתורה⁸

תשובת היחיד

הדורות הראשונים לא תקנו את החטא, ואף על פי כן הושיטו משמים יד לאדם לתשובה והדין התגלה ברחמים רבים. אמנם, לא נשלחו נביאים לקרוא לאדם במפורש לשוב, אבל הדלת

7. אפילו משה ואהרן חטאו - ולא נמצא להם תיקון, חטאם הוא בעצם אחריותם לחטא העם.

8. החוקרים נמנו וגמרו שהתשובה אינה קיימת בספורי התורה והיא מתחילה להופיע במעשה דוד ובת-שבע ובדברי הנביאים האחרונים. "האלימות תופסת את החטא כפעולה הטעונה כח-טומאה מוזק ותכלית הרצוי והכפורים היא ביעור כח זה. לפיכך הכפורים קשורים תמיד בטכס דתי-מגי שיש בו כח מחטא, גם הוידוי והתפילה הם חלק מטכס זה. האמונה הישראלית עקרה את הרע משרשו המגן-מטפסי. היא חושבת את החטא עצמו לשורש הרע. ולמקור החטא היא חושבת את רצונו החופשי של האדם. בהתאם לזה היא תופסת את העונש לא כפרי כח-טומאה הכבוס בחטא אלא כפרי רצונו של האל. ומרכזו של התשובה בספירה של הרצון, התשובה היא במהותה תמורת הרצון - חרטה ועיבת החטא. בספורים המקראיים העתיקים ביותר אין התשובה תופסת מקום כלל, תאגדות מספרות על חטאים ועל ענשים, אבל לא על תשובה. אף הנביאים - השליחים הראשונים אינם נשלחים להחזיר בתשובה אלא למנוע מן החטא או לבשר את העונש או אף לבצע אותם בעצמם. משה מסיר מעל ישראל את חרון-אף האלהים לא על-ידי שהוא מעורר אותם לתשובה אלא בתפילתו, בהוכרת חטאיהם וכבוד שם האלהים. משחו מן התפיסה הקדומה, המגית של החטא נשתמר בדמוי השולט במקרא, שהחטא מתמרק רק על ידי עונש. דוד מתחרט על חטאו בבת שבע ובאוריה, וחי מעביר חטאתו, אבל אין הוא מנקח אותו מעונשו" (קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך שני 285, ספר יונה. וראה א. א. אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות עמ' 408, ואנציקלופדיה מקראית, ח"ח, תשובה). תפיסת החוקרים את התורה ואת תחיהם היא חד-ממדית, הם מבדדים מלכתחילה יסודות אחדים של תשובת היחיד ומצמצמים אותה. הניסיון לטבוע מטבע של תשובה ולבחון את האמור בתורה לפי דגם שרירותי זה, נידון כמובן לכשלון. יש ללכת בדרך התפוכה, לבחון את כל תכני התשובה שבתורה, משענים גם על חברות, חסגולה והכפרה ולראות אותה כמכלול אחד.

נשארה פתוחה לפניו. על האוכל מעץ הדעת נגזרה מלכתחילה גזרת מוות, אבל עונש זה לא בוצע כפשוטו. הרחמים האלווקיים נפרשו על האדם, גמגומי התשובה שלו התקבלו, הוא המשיך לחיות לאחר החטא ונוצר עבורו מסלול של תיקון, שבאמצעותו יתקדם ויתעלה.

אנשי דור המבול נענשו, אבל נפתח להם פתח לתשובה. לפני העונש ניתנה להם ארכה, הוצבה לפנייהם דוגמת מופת על ידי נח, ואף התראה מרומזת בבנייתה הממושכת של התיבה המוזרה. דור הפלגה חטא והקבי"ה לא הענישו כראוי לו, אלא פנה לראות את מעשי בני האדם ולהתבונן אם תימצא להם זכות.⁹

גם סדום לא חרבה מיד. הקבי"ה ירד לראות את מעשי האדם והודיע על כוונתו לאברהם, כדי שיעמוד לבקש על סדום רחמים¹⁰. הדבר לא עלה ביד אברהם רק משום שאנשי סדום עצמם הלכו באותה שעה והעמיקו את חטאתם.

אברהם וביתו חוללו את השינוי. לעומת הדורות הראשונים שלא תיקנו את דרכם, מוצאים אנו במשפחת אברהם תיקון מוסרי וחתיכה לשלמות. העונש נעשה תהליך של צורך המזכך את החוטא בסבל וייסורים והאדם נחלץ ממעגל החטא באמצעות תשובה גדולה המשנה באופן מהותי אותו, את דרכו ואת גורלו¹¹.

עד שלא בא אברהם אבינו כביכול היה הקדוש ברוך הוא דן את העולם במידת אכזריות. חטאו אנשי מבול הציפם כזיקים על פני המים. חטאו אנשי מגדל פיזרם מסוף העולם ועד סופו. חטאו אנשי סדום שטפם בגפרית ואש. אבל משבא אברהם אבינו לעולם זכה לקבל יסורים והתחילו ממשמשים ובאים.

לאחר חטא האחים - השנאה והפירוד הפנימי - עלו בלבם הרהורי תשובה ובאו התיקון וההשלמה. האחים הכירו שאין מקריות בחיים, חטאם הישן במכירת יוסף רודף אחריהם עשרים שנה והסתבכותם במצרים היא עונש על אותו חטא. הם הודו בחטא "אבל אשמים אנחנו על אחינו"¹², התחרטו עליו, ותיקונוהו כאשר נלחמו בכל כוחם להציל את בנימין.

9. הנקודה המרכזית של חזון זה היא אחדותו "ויהי כל הארץ שפה אחת, ויאמר ת' הן עם אחד ושפה אחת לכולם", חכמים (בראשית רבה ל"ח ט') ראו בה גם את סיבת חטאו וגם את אפשרות תשובתו: "רבי יהודה ורבי נחמיה, רבי יוחנן אומר: הואיל והן עם אחד ושפה אחת אם עושין הן תשובה אני מקבל. רבי נחמיה אומר: מי גרם להם שימרדו בי לא על ידי שהם עם אחד ושפה אחת".
10. התורה מחדשת, שיחידים צדיקים הנמצאים בתוך הציבור, יכולים לשנות את נקודת המבט על הציבור כולו. בהשפעתם הם מחזירים את הציבור בתשובה, או בעצם צדיקתם הם מטים את הכף לזכות הכלל. אפילו צדיקים שמחוץ לציבור יכולים בהתקשרותם אליו לכפר עליו בתפילתם. משום כך התורה מבליטה את הנתק בין נוח הצדיק לבין דורו, לעומת מעורבותו של אברהם הצדיק עם בני דורו.
11. ספרי דברים ש"א ח'. ראה גם פסיקתא רבתי ז': גאות אדם תשפילנו [משנתגאה] על הקבי"ה מעשות תשובה השפיל אותו ונתגרש מגן עדן, ושפל רוח יתמוך כבוד זה אותו האדם הגדול בענקים (יהושע י"ד ט"ו) שחיה גדול מן אדם הראשון שהשפיל עצמו ואמר אנכי עפר ואפר (בראשית י"ח כ"ז) לפיכך קרא הקבי"ה אותו אדם הגדול בענקים.
12. בראשית מ"ב כא. בסופו של הסיפור התוודו האחים בפירוש בפני יוסף על חטאם ובקשו בשם אביהם: "אנא שא נא פשע אחיך וחטאתם כי רעה נמלך ועתה נא נא לפשע עבדי אלהי אביך" בראשית נ' ז'. אלא שאז יש לווידי טעם של "שלא לשמה", הם משנים מן האמת מפני השלום (ראה תנחומא צו ז' ובקיצור ביבמות ס"ה ב), והוודוי מרוכז ביוסף, לו חטאו, ולא פונה אל המקום.

יוסף נתן לחטאם פירוש חדש והעניק לו ממד דתי: "ואתם חשבתם עלי רעה אלהים חשבה לטבה למען עשה כיום הזה להחית עם רב"¹³. בראייתו הגדולה ביאר יוסף, שבכל מעשה בחייו של האדם מעורבת גם יד ההשגחה. לאחר התשובה, כשנרפאו פצעיו החטא, מתגלה כיצד הפך מעשה החטא מכשיר לתיקון העולם ובניינו, והכל בא על תיקונו.

תשובה לאומית וגאולה

ספר שמות עוסק בגורל העם. הוא ספר של תשובה בשני מובנים: א. גאולת העם משיעבודו ותשובתו אל עצמו. ב. גאולת העם מחטאו ותשובתו המוסרית חדתית.

ספר שמות מתחיל ביציאת מצרים, הגאולה היא ביסודה תהליך של תשובה ותיקון לאומי. התורה רוקמת את תהליך הגאולה ומציבה בתחילתו את זעקת העם:

ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבדה ויזעקו ותעל שועתם אל האלהים מן העבדה. וישמע אלהים את נאקתם ויזכר אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. וירא אלהים את בני ישראל וידע אלהים¹⁴.

זעקה זו יכולה להיות אנוחה מכובד העבודה, די בסבל העם לבדו לעשות רושם בשמים ולהביא את הגאולה בזכות ברית האבות. אולם הכתוב עצמו חוזר ותיאר את הדברים בפרספקטיבה היסטורית - כפי שיראו בעיני העם היושב על נחלתו בארץ - והעמיק לראות בזעקה גם ביטוי של תשובה ותפילה:

וירעו אתנו המצרים ויענונו ויתנו עלינו עבדה קשה. ונצק אל ה' אלהי אבותינו וישמע ה' את קלנו וירא את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו¹⁵.

יציאת מצרים היתה התרחשות ניסית. ביד ההשגחה היה לקצר את התהליך ולהוציא את ישראל במכה אחת¹⁶, אולם מכות יציאת מצרים הן תהליך חינוכי כפול, שבאמצעותו הכירו המצרים בשלטון הבורא וויתרו על השעבוד¹⁷, ועל ידי הוכשר עם ישראל להיגאל ולמלא את תפקידו.

13. בראשית נ' כ.

14. שמות ב' כג-כד.

15. דברים כ"ו ו-ז. וכך מתפרשים הדברים גם בספר שופטים שם חוזרת זעקה כזו שוב ושוב בפי העם (שם, ג' ט, ג' טו, ו' ו) והיא מקבלת לבסוף משמעות ברורה של תשובה: "ויזעקו בני ישראל אל ה' לאמר חטאנו לך וכי עובד את אלהינו ועבד את הבעלים" שם, י' י.

16. ראה פרקי אבות ה' א' "בעשרה מאמרות נברא העולם ומה תלמוד לומר והלא במאמר אחד יכול לחבראות! אלא להפרע מן הרשעים שמאבדן את העולם שנברא בעשרה מאמרות וליתן שכר טוב לצדיקים שמקיימין את העולם שנברא בעשרה מאמרות", והשווה למשנה ד' "עשר מכות הביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים ועשרה על הים". וראה שפת אמת, בא, תרל"ט במדרש.

17. מה שלא למדו מצרים בשעת יציאת מצרים, ישלימו לעתיד לבוא (ישעיהו י"ט כ-כ): "ויהי לאות ולעד לה' צבאות בארץ מצרים כי יזעקו אל ה' מפני לחצים וישלח להם מושיע רב וחצילים. ונודע ה' למצרים וידעו מצרים את ה' ביום החור ועבדו וזכו ומנחה ונדור נדר לה' ושלמו. ונגף ה' את מצרים נגף ורפוא ושבו עד ה' ונעתר להם ורפאם". מצרים יצעדו לבסוף בעקבות ישראל, הם יצעקו אל ה' וידעו אותו, ועל כן המכות יחפכו להם לרפואה.

בחלקו השני של הספר בא מעמד הר סיני, הקב"ה מביא את עם ישראל אליו, והתורה סוללת את דרכו אל השכינה, חזרה אל גן העדן.

צמוד למתן תורה התרחש חטא העגל, ולאחריו באה תשובה גדולה. חטא העם היה קולקטיבי¹⁸, גם עונושו לא נשאר פרטי, וגם תשובתו לבשה אופי כללי. בספר בראשית הופיעו ניצוצות של תשובה, אבל התיקון השלם הופיע באופן ציבורי בספר שמות. עיקרה של תשובת היחיד הוא תשובת הלב ותיקון המעשה, בעוד שתשובת הכלל כרוכה בדרך הטבע במעשי תשובה ציבוריים שהם חיצוניים וכלליים, והיא נשענת על הברית והסגולה הלאומיים. משה סלל את דרך התשובה, הוא יצא מגדרו בתפילתו ובמעשי תשובה רבי עוצמה, כלפי שמים וכלפי העם: שבירת הלוחות, ניתוח העגל, הריגת עובדיו, השקאת העם כסוטה והוצאת אוהל מועד מן המחנה. בווידיאו של משה כלולים מטבע הדברים עזיבת החטא, חרטה, בקשת כפרה, וגם קבלה לעתיד, ובעקבותיו הולכים ומתגלים ביטוייה המעשיים של תשובת הלב¹⁹.

העם קיבל את הדין, הביט בשרפת העגל ובהריגת החוטאים ולא התקומם, אדרבה, נקט בגינוני חרטה ואבילות, "התנצל את עדי מהר חורב" והשתחוה אל מול השכינה. אמנם אין זו התשובה המקובלת, אין כאן צום, שק ובכי, העם יותר נפעל מאשר פועל ואף על פי כן, תשובתו זו מתקבלת.

הקרבות

בעקבות חטא העגל בא הציווי על המשכן, העם התנדב לבניינו ותרם לו בכל לבו, ובכך בא תיקון לקלקוליו. עם הקמת המשכן נוצר סדר תשובה וכפרה שלם לאדם ולעם. לתשובה הפנימית מצטרף הקרבן, מעשה מוגדר ומחייב, ושניהם מתחברים אל הכפרה מלמעלה, לתקן את החטא ולכפר עליו בשלמות²⁰.

18. בספרי שמות ובמדבר מופיעים גם יחידים חוטאים: משה ואהרן, נדב ואביהוא, קורח, דתן ואבירם, אולם גם חטאים אלה הם חטאי העם כולו. חטאי משה ואהרן נשארו סתומים ולא התפרשו כראוי, מסתבר שלא היו חטאים במובן המקובל, אלא נקודת חסרון המאפשרת לכלול אותם בתוך הציבור ולחייבם על אחריותם לחטאיו. משה נענש על שותפותו העקיפה בחטא המרגלים ואהרן על מעורבותו בחטא העגל. נדב ואביהוא נשאו בתפקיד ציבורי מרכזי וחטאו ביום משיחתם וחונכת המשכן, בעת השראת השכינה. חטאם ביטא כיסופים וגדולה, ומשמעותו אינה אישית בלבד, לכן כלו ונשרפו לפני המקום והפכו למופת בישראל. אפילו חטא קורח ועדתו הפך בעצם לחטא העם ואיים על שלמותו, משה התרה בהם וניסה להחזירם בתשובה, ומשלא נענו והמשיכו לפלג את הקהל נענשו בכל חומר הדין, ונבלעו ועלמו מתוך הקהל. העם כולו נענש אף הוא במגפה ונחלץ ממנה בזכות התייצבותו של אהרן בתוכו עם קרבן קטורת חריג. המקושש והמקלל נשארו אנונימיים ולא באו אלא ללמד את עונשם.

19. העם למד ממשה את דרכי התשובה ופעל במקרים אחרים בדרך דומה: "וידבר העם באלהים ובמשה למה העליטנו ממצרים למות במדבר כי אין לחם ואין מים ונפשנו קצה בלחם הקלקל. וישלח ה' בעם את הנחשים השרפים וינשכו את העם וימת עם רב מישאל. ויבא העם אל משה ויאמרו חטאנו כי דברנו בח' ובך התפלל אל ה' ויסר מעלינו את הנחש, ויתפלל משה בעד העם" במדבר כ"א ה-ז. תהליך התשובה ברור. העם התוודע במפורש "חטאנו כי דברנו בח' ובך", אולם דבריו לא הופנו ישירות לשמים, אלא למשה, והוא מבקש את תפילתו, כראוי לחנהגה הריכוזית המיוחדת של משה במדבר.

20. התורה מדגישה שקרבות החטאת והאשם כוללים תהליך של תשובה. הקרבן בא על השוגג ולא על המזיד. התורה דורשת "ואוודע אליו חטאתו", על החוטא לשוב מאי-ידעו (שבת ס"ט א) כלומר, לחזור משגגתו. מביא הקרבן סומך את ידיו על הקרבן ומתוודה, ואם נשאר ברשעו חרי ובחו זבח רשעים וכל קרבנותיו תועבה (ראה משלי ט"ו ח).

באמצעות הקרבות העניקה התורה כפרה ותיקון גם ליחיד שחטא בשגגה וגם לעם. האדם שוחט את הקרבן, זורק את דמו ומקטירו על המזבח, ומבטא בכך את התחושה כאילו הוא עצמו קרב על המזבח. כל קרבן על חטא מלווה בוידוי:

בעלי חטאות ואשמות בעת שמביאין קרבנותיהן על שגגתן או על זדוןן אין מתכפר להן בקרבנם עד שיעשו תשובה, ויתודו וידוי דברים שנאמר "והתודה אשר חטא עליה"²¹.

הקרבן מבטא את כיסופי האדם, את רצונו, "נפש כי תקריב"²². תשובת הלב היא אפוא עיקר, והקרבן בא לבטא אותה ולהשלימה²³.

יום הכיפורים

התורה העניקה לישראל יום של כפרה והיטהרות:

והיתה לכם לחקת עולם בחדש השביעי בעשור לחדש תענו את נפשיכם וכל מלאכה לא תעשו האזרח והגר בתוכם. כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו... והיתה זאת לכם לחקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה²⁴.

יום הכיפורים בכל שנה הוא מסלול של כפרה שבו מטהר העם את המקדש ונטהר בעצמו מכל חטאיו, ובאמצעותו הוא פותח בכל שנה דף חדש. התשובה הוכנסה בכך למסגרת קבועה ומחייבת²⁵.

פרשת התשובה

בספר דברים הקדישה התורה פרשה מיוחדת לעניין - "פרשת התשובה"²⁶. פרשה זו מוקדשת לתשובה הלאומית ואינה מתארת את התשובה האישית. תשובה זו לא באה לאחר החטא כדי למנוע את העונש, אלא עונש הגלות הוא האמצעי שהביא אותה. תשובה זו היא הכרח גמור וסופה להגיע. התשובה כאן היא תנאי לגאולה, אבל התשובה השלמה תבוא רק בעקבות הגאולה. תשובת העם אל בוראו משולבת בתהליך הגאולה, בשיבתו הממשית של העם אל ארצו. תשובת האדם, המוסרית-הרוחנית, נתמכת בהשראה של רוח טהרה אלוהית מן השמים.

21. רמב"ם הלכות תשובה פ"א ה"א, על פי ספרא בחוקותי פרק ח' ח"ג: והתודו... לצד התשובה הם הדברים, וספרי במדבר פיסקא ב': ואין לי אלא חטאת שטעונת וידוי, אשם מנין ת"ל וכו'.

22. ויקרא ב' א. וברשי"י: "לא טאמר נפש בכל קרבות נדבה אלא במנחה, מי דרכו להתנדב מנחה, עני, אמר הקב"ה מעלה אני עליו כאלו הקריב נפשו".

23. השילוב שמשלבת התורה את תשובת הלב עם הוידוי הקרבן והכפרה, מלמד שהתשובה היא מצוה לכל דבר ויש למנות אותה במניין המצוות. הרמב"ם ייחד לתשובה ספר ומנה את חלקיה המעשיים, את הוידוי, כמצוה "כשעשה תשובה וישבו מחטאו חייב להתודות... וידוי זה מצות עשה". הוא לא מנה את התשובה עצמה, כי היא יותר מאשר מצוה.

24. ויקרא ט"ז כט-ל, לד.

25. לקבלת חכמים יום הכיפורים הוא תולדה של תשובת העם על חטא העגל ובו נשלמה כפרת העם בנתינת הלוחות השניים.

26. דברים ל' א-ב.